

УДК 37.091.3:94

Зоя Возна

ЕКСКУРСІЙНИЙ МЕТОД У СТРУКТУРІ ПРЕДМЕТНО-МЕТОДИЧНИХ ЗНАНЬ УЧИТЕЛЯ ІСТОРІЇ

Реформування системи освіти в Україні актуалізує проблему інтегрованого навчання, складність переходу до якого, в умовах пануючої масової диференціації змісту освіти, є очевидною. Незважаючи на те, що ідея інтегрованого пізнання у педагогіці не нова, перехід до практичної реалізації такого типу навчання сприймається педагогічною громадськістю радше як деструктивний, ніж конструктивний фактор. У статті через тематичний зміст та методичні аспекти розкривається педагогічний ресурс навчальної екскурсії комплексного типу, що дозволяє виявити її дидактичні можливості в реалізації міжпредметної моделі організації навчання.

Ключові слова: навчальна екскурсія, комплексна екскурсія, методи і прийоми організації екскурсії, природо-заповідний фонд, геосайт, дериваційна система, гідротехнічні споруди, гранітні краєвиди, рукотворні атракції.

Реформирование системы образования в Украине актуализирует проблему интегрированного обучения, сложность перехода к которому, в условиях господствующей массовой дифференциации содержания образования, очевидна. Несмотря на то, что идея интегрированного познания в педагогике не новая, переход к практической реализации такого типа обучения воспринимается педагогической общественностью скорее как деструктивный, чем конструктивный фактор. В статье через тематическое содержание и методические аспекты раскрывается педагогический ресурс учебной экскурсии комплексного типа, что позволяет выявить ее дидактические возможности в реализации межпредметной модели организации обучения.

Ключевые слова: учебная экскурсия, комплексная экскурсия, методы и приемы организации экскурсии, природно-заповедный фонд, геосайт, деривационная система, гидротехнические сооружения, гранитные пейзажи, рукотворные аттракции.

Reforming of education system in Ukraine actualizes the problem of integrated education, complexity of changing to which is evident in terms of the dominant mass differentiation of the content of education. Although the idea of integrated knowledge in pedagogy is not new, changing to practical implementation of such type of education is understood by teaching public as a destructive factor rather than constructive. Pedagogical resource of educational

excursion of a complex type that allows revealing its didactic opportunities while implementing an interdisciplinary model of learning organization is found out in the article through thematic content and methodical aspects. Buky canyon, the sight of nature in Cherkasy region, became the object for modelling an excursion as a means of establishing interconnection and synthesis of students' knowledge in the whole system.

Key words: *educational excursion, complex excursion, methods and techniques of excursion organizing, nature-and-reserve fund, geosite, derivative system, hydrotechnical buildings, granite landscapes, man-made attractions.*

В пошуках нових форм та засобів навчально-виховного процесу й методів його активізації, ми часто нехтуємо усталеними та перевіреними часом і досвідом способами пізнання, до яких відносимо, зокрема, навчальну екскурсію. Сьогодні засобами інформаційних технологій можна проводити віртуальні екскурсії і таким чином реалізовувати нестандартний підхід до змісту уроку. Відтак, все менш актуальними у змісті процесуального компоненту підготовки вчителя займають «живі» екскурсії як дидактичний ресурс, як продуктивний та діяльнісний метод навчання.

На сьогодні екскурсія як метод та форма педагогічної діяльності добре визначена у наукових працях. Питання змісту, завдань, типології, принципів, функціонального призначення шкільних екскурсій, особливостей застосування у навчанні та виховній роботі як окремих педагогічних проблем, були у фокусі наукових розвідок впродовж XVIII–XX століття. Серед відомих дослідників назвемо В. Ф. Зуєва, М. І. Новікова, Ж. Ж. Руссо, які наголошували на необхідності зв'язку навчання з оточуючим середовищем. Значний внесок в розробку теорії і методики навчальних екскурсій зробили О. Я. Герд, С. Ф. Русова, Д. Д. Семенов, Є. І. Тихеєва, К. Д. Ушинський, які розглядали екскурсії як важливе джерело знань дітей, розвитку їх мислительної активності. На початку XX ст. зазначені проблеми стали предметом теоретичного аналізу дослідників Г. Н. Боча, В. В. Половцова, Б. Е. Райкова, Н. М. Соколова, Г. Г. Туміма. Дослідник-методист Б. Є. Райков, розкриваючи дидактичний аспект екскурсії, звертав увагу на таких пізнавальних її завданнях, як-то: широка конкретизація знань, засвоєних у школі та збагачення учнів новими знаннями. Педагог вважав, що «екскурсія сприяє нагромадженню неусвідомленого досвіду, який з часом стає чудовим матеріалом для пізнання в інших галузях знання» [19, с. 12]. Старанням педагогів з 1915 року екскурсія була введена як обов'язкова форма навчально-виховної роботи школи. У другій половині XX ст. до виховного потенціалу природного оточення звертався у своїй педагогічній практиці В. О. Сухомлинський, теоретичні аспекти екскурсії досліджували М. О. Сорокін, М. М. Яковлев. Методичні аспекти екскурсій на уроках історії знаходимо у наукових дискурсах сучасників: Д. Л. Десятова, А. Ю. Мартиненко, О. І. Пометун, Т. Г. Питиної, Г. О. Фрейман та ін.

Пошуки реалізації діяльнісного компоненту освіти роблять доцільним включення екскурсійної справи до переліку умінь у системі фахової підготовки вчителя історії. Розробка та проведення навчальних екскурсій, аналіз екскурсійних можливостей місцевості, методичних засад створення маршрутів і текстів екскурсій повинні стати складовою професійної компетентності педагога. Відтак, предметом педагогічної рефлексії постає методика екскурсійної діяльності вчителя, яка пов'язана з процесом поширення знань на основі такої активної форми культурно-виховної роботи, як екскурсія. Обґрунтування відсутності повноцінних занять-екскурсій педагога часто пояснюють відсутністю екскурсійних об'єктів та екскурсійних можливостей місцевості. Насправді, як справедливо зазначає дослідник проблеми А. М. Дзекунов, «методична проблема навчальної екскурсії полягає не в пошуку цікавих екскурсійних об'єктів, на відсутність яких нарікають педагоги, а в якомога повному, дидактично правильному використанні наявних об'єктів, кожен із яких може розглядатися як екскурсійний» [4, с. 117]. Відомий дослідник у галузі екскурсійної справи Б. В. Ємельянов вважає, що будь-яка екскурсія надає людині нові знання про природу, суспільство, історичні події, природні явища, тобто вона є складовою процесу навчання, набуваючи функцій освіти й виховання людини, формування її світогляду [7, с. 2]. Корисною для розвою нашого дискурсу є висновки вченого П. А. Тутковського про взаємозв'язок і взаємозалежність розвитку рельєфу, ґрунтів, підґрунтя, гідрографії, рослинності і людської культури в широкому її розумінні, які мають ставати на його думку, об'єктами вивчення, оскільки розкривають цікаві явища з минулого країни, мають вплив на господарство та побут [16, с. 12]. Для аналізу такого взаємозв'язку засобами екскурсії, ми обрали пам'ятку природи Буцький каньйон, що на Черкащині.

З огляду на зазначене, метою статті є розкрити можливості навчальної екскурсії як форми інтегрованого пізнання у системі когнітивних умінь вчителя історії. Предметом дослідження є методичні прийоми, що забезпечують дидактичну ефективність навчальної екскурсії. Об'єктом дослідження – комплексна пам'ятка природи Буцький каньйон. Завдання розвідки: 1. Коротко розкрити тематичний зміст екскурсії. 2. Виявити дидактичні можливості навчальної екскурсії в реалізації міжпредметної моделі організації навчання. 3. Розкрити методичні аспекти проведення навчальної екскурсії.

Оптимальним способом реалізації завдань навчальної екскурсії є оволодіння учителем системою методичних прийомів, як-то: прийом попереднього огляду, панорамного показу, зорової реконструкції (відтворення), зорового монтажу, локалізації подій, прийом абстрагування, порівняння, аналогії, прийом асоціації, інтеграції, перемикання уваги, методичний прийом руху та ін. Конкретизуємо прийоми шляхом розкриття змістовно-інформаційного компоненту екскурсії.

Екскурсію по Буцькому каньйону потрібно розпочати прийомом довідки про історико-культурний та природо-заповідний фонд Черкащини. Доцільною для учнів стане інформація про те, що на території області розташовано 9266 пам'яток, які перебувають на державному обліку, з них 85 – національного значення. На Черкащині є 39 державних музеїв, 78 музеїв, які діють на громадських засадах, 141 музей при закладах освіти та 7 історико-культурних заповідників [3]. Природо-заповідний фонд Черкаської області нараховує 522 об'єкти (22 загальнодержавного та 500 місцевого значення) загальною площею 63090 га, серед яких: 222 заказники, 190 пам'яток природи, 52 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, 52 заповідні урочища [13]. Оскільки далі мова піде про природоохоронну територію, важливо залучити знання дітей з географії, біології та застосувати прийом участі для спільного визначення поняття, акцентуючи увагу учнів на тому, що пам'ятка природи Буцький каньйон охороняється державою, оскільки має наукове, пізнавальне, культурно-естетичне значення, а відтак, на її території забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню, або призводить до деградації чи зміни первісного її вигляду. Доречним стане прийом заочного знайомства з німецьким професором Гуго Конвенцем, природоохоронним комісаром Прусії, який започаткував рух на захист пам'яток природи.

Далі потрібно використати прийом попереднього огляду, надавши загальну інформацію про каньйон як геологічну пам'ятку, на території якої можна спостерігати відслоєння гірських порід і форми земної поверхні, які ілюструють геологічну будову земної кори та природні процеси, що в ній відбувалися впродовж історії розвитку. Учні мають зрозуміти, що унікальність природному об'єкту Буцький каньйон надають геологічні відслонення (скелі), які разом з долиною річки Гірський Тікич і є пам'яткою, природоохоронна територія якої складає 80 га. Для створення узагальненого образу важливо визначити параметри об'єкта, зауваживши на тому, що довжина каньйону 2,5 кілометри, ширина змінюється в межах від 20 до 40 м у найбільш вузьких місцях і до 80–100 м у розширених долинах, яку утворює, до прикладу, Антонівський кар'єр. Висота крутосхилів та нависаючих гранітних стінок каньйону – від 15 до 30 метрів [10, с. 46].

Корисним для учнів стане прийом поєднання локального і глобального, а саме пояснення про те, що всього в Україні є 719 геологічних пам'яток (геосайтів), до яких належать об'єкти з чітко визначеними параметрами, як-то: неповторність, наукова цінність, відкритість для спостереження, наукового дослідження, естетична привабливість і пізнавальна значущість. Прийом порівняння з іншими подібними геологічними об'єктами як-то: Актівський, Дністровський, Кримський, Смотрицький та ін. каньйони, дозволить учням зрозуміти статус пам'ятки, яка рішенням обласного комітету Черкаської області

№288 від 13 травня 1975 року визначена як Державна комплексна пам'ятка місцевого значення. У геології вирізняють: геолого-геоморфологічні пам'ятки (каньйони – Актовський, Дністровський, Смотрицький); геолого-археологічні пам'ятки (Канівські дислокації); геолого-ботанічні (Овруцький кряж); геолого-історичні (скеля Довбуша). Ансамбль скель та краєвидів долини річки Гірський Тікич визначає каньйон як пам'ятку геолого-геоморфологічну, але побудована на річці система гідротехнічних споруд колишньої електростанції дозволяє трактувати її як геолого-історичну, що в свою чергу визначає різноплановість екскурсії та уможливорює розкриття її змісту в єдності природного й антропогенних факторів розвитку середовища.

Важливим у системі дій екскурсовода з візуалізації пам'ятки є прийом панорамного огляду, для якого стануть зупинки у верхній і нижній частині долини річки під назвою «Вир», скелі над долиною «Лисакова», огляд відслонень в районі гідроелектростанції та її споруд тощо. Так, панорамний показ долини річки «Вир» дозволяє зупинитися детальніше на морфології каньйону. Унікальність пам'ятці додає течія річки, яка в районі селища Буки протікає по найбільш порожистому пересіку гранітного кряжу Українського кристалічного щита, де напір води найвищий, що надає її гірського характеру та пояснює її сучасну назву і назву каньйоноподібної долини «Вир». Саме тут русло Гірського Тікичу робить декілька уступів з перепадом висот 1–1,5 м, які утворюють природній водоспад, де вода падає з шумом з верхньої в нижню частину долини і входить у каньйон. Учні мають знати, що на ділянці Буцького каньйону напрямок течії Тікичу змінюється тричі. Починається він субмеридіальним напрямком, далі річка тече на південний схід, а на останньому відрізку робить різкий вигин на північний схід. Нижче за течією в межах каньйону річка знову тече на південний схід [11, с. 45–46]. Така інформація для учнів є запрошенням до дослідження, яке легко виконується впродовж екскурсії. Цей прийом приведе учнів до висновку, що течія річки змінює не тільки свій напрямок, але й характер, з гірського на спокійний, який є типовим для річки впродовж усієї її течії у 167 км. І тільки на окремих ділянках, довжиною 10–20 км, річка підтверджує свою назву Гірський Тікич. Очевидну неузгодженість можна пояснити застосувавши прийом персоніфікації, вказавши на прадавню назву річки «Угорський Тікич», яка вживалася у давніх джерелах. Під такою назвою знаходимо її, зокрема, у словнику Ф. А. Брокгауза й І. А. Єфрона. Натяк на стародавню назву знаходимо у картографічних працях Гійома Левассера де Боплана, на яких, щоправда, назва Гірського Тікичу не позначена. Зате у верхів'ях Гірського Тікичу позначено с. Балабанівку (за переказом стародавнє місто Угорськ, від якого водиться ад'єктив Угорський (Гірський) Тікич) [5].

Особливості рельєфу – гранітного краєвиду здавна використовувалися місцевими людьми в господарських цілях. Так, П. А. Тутковський подає інформацію про те, що у південних повітах Київщини (Гуманському,

Звенигородському) у сер. XIX – на поч. XX ст. окрім фундаментів, лавок біля воріт, сходів і перелазів люди будували довгі мури з каменю, поставлених руба, що нагадували кримські вулиці [17, с. 27]. Ще раніше у XVII ст. природний рельєф використовували для розвитку млинарства. На цьому етапі доречним бути використання прийому посилення на очевидця, яким виступає архідиякон, мандрівник, письменник Павло Халепський, що подорожуючи Україною проїздив через Буки 19 червня 1654 року [8, с. 15]. У його щоденнику Буки постають містечком, яке «лежить між горами, з укріпленнями й фортецею, спорудженою на одній з гір, понад урвищем, з великим ставом у долині, на греблі його стоять чотири млини з дивовижними рушійними пристроями, як і в інших козацьких млинах: потік води падає згори й обертає зовнішні колеса, а вісь крутить млинові камені, що мелють пшеницю. Бачили також пристрої – м'яла для подрібнення жита і ячменю, причому товкачі то піднімаються, то опускаються в ступі. З житньої дерті викурюють горілку, з ячмінної – варять пиво. Придумано також терниці для льону на сорочки. Між колесами ззовні прилаштовано великі дерев'яні кадуби, де за ляхів валяли сукна» [18, с. 89]. Такий опис сприяє використанню прийому зорової реконструкції. Про тяглість розвитку млинарства свідчить репродукція художника Жана Анрі Мюнца «Буки у 1781 році», на якій показаний каскад млинів вже XVIII ст. [1, с. 15]. Прийомом зорової аналогії слугує споруда кам'яного млина початку XX ст., що стоїть на березі Гірського Тікича, і дає можливість зрозуміти його технічні характеристики, встановити відмінність та конструктивні зміни в порівнянні з описами млинів минулих епох. Прийом завдання дозволить учням самостійно визначити тип млина за місцем розташування водяного колеса, подивитися на жорновий камінь та насічки для висипання помолу. Пізнавальною стане інформація про професію жорновиків – людей, які займалися виготовленням і ремонтом жорен, на який брали кращі сорти пісковиків, найбільш кристалічні, занозисті. Робота була клопітка, а ціна жорнового каменю станом на 1851 рік коливалася від 100 до 250 карбованців. Так, млин на один камінь з верхньобійним колесом за добу переробляв 68–70 пудів муки, за рік – 12200. Були млини на три, одинадцять, дванадцять жорен [15, с. 28]. Відтак, це здавна була справа доволі заможних людей, які мали з цього зиск. Продовжуючи справу знайомства дітей з промислами минулих століть, зауважимо на загальновідомому факті виробництва в XVII ст. в Буках поташу. В історичних джерелах є згадка про факт домовленості у 1638 році власника села М. Калиновського з львівськими купцями на предмет продажі їм 100 бочок поташу на 29 тисяч злотих з подальшою задачею містечка в аренду гданським купцям з правом виробництва того ж таки поташу, селітри, смольчуги [9, с. 442–443]. Корисним для школярів буде вербальна реконструкція процесу виробництва поташу, усвідомлення об'ємів виробництва необхідних на той час у побуті матеріалів, розуміння їх функціонального призначення, спільний пошук

сучасних аналогів засобами міжпредметних зв'язків з хімією та усвідомлення екологічних наслідків нищення лісів впродовж XVII–XVIII ст. Саме тут доцільно звернення до походження назви села та дослідження різних її версій.

Іншим напрямом екскурсії є знайомство учнів з рукотворною атракцією, пам'яткою трудових звершень українського народу – першою в УРСР сільською гідроелектростанцією. Впродовж екскурсії учні мають змогу побачити основні гідротехнічні споруди – греблю, рукотворне русло річки – дериваційний безнапірний канал (лотоки), власне споруду електростанції. Для ефективного сприйняття інформації та усвідомлення з'явища потрібно застосувати прийом локалізації події на кожному із об'єктів системи. Так, першою для загального огляду з гідротехнічних споруд є гребля, яка постала вже через рік від початку будівництва влітку 1928 року. Технічні характеристики греблі: 91 м довжина; 4 м ширина основи, 5 м висота наземної частини, глибина підземної частини від 3 до 9 м. Наступним для огляду об'єктом є дериваційний канал – русло, яким відводилася вода з річки і підводилася до інших гідротехнічних споруд електростанції. Його довжина 537 м, з яких сам канал (лоток) мав 447 м. На його будівництво, що тривало майже рік, було використано 12 тис. тон каменю, ґрунту, інших будівельних матеріалів [2, с. 95–96]. Ефективним буде прийом цитування із джерела того часу, що сприятиме історичній реконструкції подій. До прикладу стане інформація про те, що місцевість, де будувалися споруди ГЕС не мали жодних під'їзних шляхів, всі роботи виконувалися вручну. Для споруд спочатку треба було розчистити ділянку від скель та добратися до твердої основи. Якщо кількість працівників на початок будівництва (5 травня 1927 року) була 150 чоловік, то навесні 1928 року вже задіяли близько 400 мулярів, бетонувальників, теслярів – робітників місцевих та приїжджих із Звенигородського та Тальнівського районів, Вінницької округи. На кожному об'єкті була робота для підричників, особливо на місці, де мала постати ГЕС. Два місяці вони готували котлован під фундамент і кам'яне дно стало готовим наприкінці серпня 1927 року для подальшого будівництва. В результаті спільних зусиль з'явилася головна споруда ГЕС довжиною 27 м, шириною 15 м, висотою 20 м, надводна частина від річки зроблена з граніту, товщина стіни від 1,2 до 2,5 метрів [6, с. 2]. Спостереження системи гідротехнічних споруд дає можливість учням поглибити знання з фізики та зрозуміти основний принцип роботи ГЕС – вода потрапляє на гідротурбіни, які приводять в дію генератори, що виробляють електроенергію. Таких на ГЕС було три, системи Френсіса, потужністю 275 к. с. Потужність Буцької ГЕС була 586 кВт. Учні мають усвідомити, що Буцька ГЕС змінила побут людей, полегшила умови праці, дозволила механізувати трудові процеси і була візитівкою регіону 50 років. У 60-х роках ХХ ст. зі створенням потужних об'єктів атомної і теплової енергетики, мала гідроенергетика стала занепадати. Дослідники проблеми називають такі

причини: зростання централізації енергопостачання, низькі ціни на паливо та електроенергію для підприємств, на балансі яких знаходилися малі ГЕС. Поступово станції втрачали свою доцільність, почалася їх консервація і стихійний демонтаж [12, с. 15]. Така участь й місцевої ГЕС, основні об'єкти якої занедбані, дериваційний канал замулений, поріс лісом, і тільки гребля продовжує виконувати своє функціональне призначення.

Обов'язковим на каньйоні має бути прийом руху, щоб екскурсанти одержали подання про крутість схилів скель, їх висоту та текстуру, відстань між природоохоронними об'єктами, якими виступають долина «Вир», скелі Водяна, Радіонова, Мокрицька. Учні мають можливість спостерігати різновиди гірських порід, вік яких охоплює неоархей і палеопротерозой, які з ХІХ ст. стали об'єктом досліджень науковців. Перші геолого-петрографічні дослідження району здійснили вчені К. М. Феофілактов, П. А. Тутковський. У ХХ ст. геологічну будову каньйону вивчали В. І. Лучицький, Н. І. Безборотько, В. Я. Веліканов, В. П. Безвинний, І. Б. Щербаков, В. О. Мокієць. Ними визначені кристалічні породи амфіболітів, кристалосланців і гнейсів росинсько-тікицької серії, діорити і плагіограніти тетіївського комплексу, гранітоїди уманського комплексу, які переважають у каньйоні. Росинсько-тікицьку серію порід учні можуть спостерігати у вигляді невеликих тіл ксенолітів. Так на скелі Радіонова (названої на честь геолога петрографа С. П. Радіонова) учні можуть побачити відслонення кварцових діоритів з ксенолітами амфіболітів, що представляються візуально темно-сірою породою дрібнозернистої структури, яка виступає нечіткими смугами із загальної товщі відслонення. Нижче за течією розташована скеля, Мокрицького, висотою 18 м, складена рожево-сірими антонівськими гранітами уманського комплексу, яку теж можна оглянути екскурсантам. За розвідками геологів серед поширених у каньйоні є гранітні пегматити – гірські породи, які сьогодні відомі під назвою «письмовий граніт». Типові для пегматоїдних гранітів (керамічних) відслоєння каньйону можна показати учням у верхній частині водоспаду Вир та на стінці письмового граніту в районі ГЕСу.

Упродовж екскурсії є змога спостерігати естетику скель. Такою до прикладу, виступає на правому березі річки скеля Вороняче гніздо висотою 25 м, яка має текстурні особливості порід, матрацеподібну структуру з різноспрямованими тріщинами, що надає їй особливої неповторності та привабливості. На території долини «Лисакове» можна побачити нависаючі скелі з природною гліптикою, що дає можливість застосувати прийом асоціації, попросивши екскурсантів знайти подібність скелі, яка не має назви, але її профіль має чіткі антропоморфні риси. Такий прийом слугує розвитку образного мислення та творчості. Не можна на території гранітного каньйону не згадати про властивості граніту. Доречним буде нагадати, що люди з давніх часів поклонялися кам'яним ідолам, будучи впевненим, що камінь здатний відчувати, знімати психологічну напруженість, допомагати, а особливо людяність, що проживала

в гранітовому краєвиді. Такого ідола виявив під час дослідження краю історик В. Антонович. Він стояв на правому березі річки при в'їзді в село зі сторони Крачківки. Сьогодні люди цінують камінь за такі властивості, як довговічність, міцність, стійкість до атмосферних явищ, водонепроникність, багатофактурність, екологічність, ергономічність. Для учнів важливо наголосити на тому, що граніт стимулює розумову діяльність і комунікабельність, допомагає людині знайти порозуміння з навколишнім світом, підвищує інтуїцію, загострює раціональне мислення. Відтак вважається талісманом для тих, хто навчається та навчає.

Впродовж екскурсії учні можуть бачити відслонення техногенного походження, які залишилися від виробок граніту в різні часи. Показовим в цьому плані є панорама Антонівського кар'єру, розміром 150 на 40 м, глибиною 15 м, де представлені сірі антонівські граніти з січними жилами сіро-рожевих молібденітовміщуючих пегматитів уманського комплексу палеопротерозойського віку. Пізнавальною для учнів стане повідомлення про сучасні способи виробки граніту. Крім означеного аспекту важливо нагадати про трагічну сторінку в історії селища, коли в часи німецької окупації для виробки каменю використовували примусову працю євреїв, для яких вона ставала останньою.

Ще одним ефективним прийомом є звернення до фольклорних джерел. Від минулих часів залишилось прислів'я: «Добрий камінь все перемеле, а поганий сам змелеться». Гарним відступом стане звернення до містечкових мансів, написаних земляком єврейського походження Романом Рувинським. Там знайдеться місце для цікавих спогадів про млин, старого єврейського мукомола Рувима, весняний льодохід на річці, про будні єврейських і українських родин тощо [14].

Навчальна екскурсія залишається вагомою формою реалізації міжпредметних зв'язків (біологія, фізика, хімія, географія, література, історія, література), що є важливим для сучасної системи освіти. У ході комплексної екскурсії формуються умови для реалізації дидактичних принципів єдності конкретного та абстрактного, зв'язку теорії із практикою, навчання з життям, свідомості та активності, поєднання локального і глобального, поповнення соціального капіталу. Екскурсія дозволяє учням в нетрадиційній формі долати інтелектуальні бар'єри, поглиблювати знання, отримуючи емоційне задоволення, встановлювати траєкторію самопізнання, визначати точки індивідуального росту. Така форма організації навчання вимагає від педагога широкої ерудиції, когнітивних умінь, підготовки, здатності виходити за межі предметного поля, що має стати напрямом у методичній підготовці майбутніх педагогів, актуальною темою для педагогічної рефлексії учителів-практиків та наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький Ф. Ф. Розкази мені Тікичу/ Ф. Ф. Білецький // Черкаси: ІнтролігаТОР, 2012. – 280 с.

2. Державна програма «Золота підкова Черкащини на 2006–2009 роки» Загальна частина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mi-cherkaschina.io.ua/s82943/zolota_pidkova_cherkashchini
3. Дзекунов А. М. Навчальна екскурсія в системі шкільної та позашкільної освіти / А. М. Дзекунов // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2014. – № 8 (42). – С. 114–124.
4. Діденко О. П. Уманщина на картах Г. Боплана // О. Діденко, В. Стефанович, Б Чорномаз // Збірник археологічних пам'яток Уманщини. Т. 1. – Умань, 2006. – 344 с. Електронний ресурс – <http://history.org.ua/JournALL/geo/0/15.pdf>
5. Електрофікація Буцького району. Буцька гідроелектростанція // Селянська правда. – № 68 від 15–16 червня 1928 р.
6. Емельянов Б. В. Организация экскурсионной работы: методика, опыт / Б. В. Емельянов. – М. : Профиздат, 1984. – 144 с.
7. Жарких М. Павло Халєбський. – К., 2012. – 28 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Zharkykh_Mykola/Pavlo_Khalebskyi.pdf
8. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Черкаська область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.
9. Мокієць В. О. Каньйон Гірського Тікичу – геолого-геоморфологічна пам'ятка державного значення // Мінеральні ресурси України. – 2011. – № 4.– С. 43–46.
10. Мороз А. В. Технічний потенціал гідроенергетичних ресурсів малих річок України : автореф. дис ... канд. техн. наук: 05.14.08 / Анастасія Віталіївна Мороз, НАН України. Ін-т відновлюваної енергетики. – Київ, 2015.– 19 с.
11. Природно-заповідний фонд Черкаської області. Урядовий портал – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245845757
12. Рувинский Р. Р. Ташкент-Буки-Хайфа. (сборник местечковых рассказов и еврейских анекдотов). Електронний ресурс – http://world.lib.ru/r/ruwinskij_r_r/buki-tashkent-hajfasbornikmestechkowyhrasskazowiewrejskihanekdotow.shtml
13. Стрішенець М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України XVI–XVII ст. // Вісник ТДТУ. – 1996. – № 1. – С. 25–29.
14. Тутковський П. А. Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю. – К. : Червоний шлях, 1924. – 134 с.
15. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворницького. – К.: Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. – 293 с
16. Школьные экскурсии, их значение и организация. Сборник научно-педагогических статей под общей редакцией Б. Е. Райкова. Петербург, 1921. – 416 с.